

Contribució a l'estudi del jaciment del Camp de la Gruta (Torroella de Montgrí): els morters itàlics estampillats

Xavier ROCAS i GUTIÉRREZ (*)
Antoni ROVIRAS i PADRÓS (**)

ABSTRACT

This article studies the stamped Italic mortars found in the deposit known as the Camp de la Gruta (Torroella de Montgrí, Baix Empordà). As this is a very sparsely studied archaeological subject this work is not limited to just the study of these artefacts but also to a general view of the present day situation of research into this field.

Key words: Villa, mortars, Empordà, romanization, Camp de la Gruta.

INTRODUCCIÓ

La recerca arqueològica dins del terme de Torroella de Montgrí (Baix Empordà) ha despertat, ja des de fa molts anys, l'interès d'un seguit d'aficionats locals, la tasca dels quals sovint ha estat poc valorada (Blasi, 1928; Vert & Puig, 1976; Badia, 1977, pp. 411-413). Fruit d'aquestes recerques n'és l'extens nombre de jaciments arqueològics descoberts (fig. 1), si bé, el coneixement que es té d'aquestes estacions és més aviat pobre. Amb l'única excepció del jaciment del bronze final de la Fonollera on 10 anys d'excavacions arqueològiques sistemàtiques han proporcionat un coneixement exhaustiu (Pons et al., 1985), les dades conegudes de la majoria d'aquests jaciments es limiten a la seva localització i, en alguns casos, a un nombre reduït de material arqueològic descontextualitzat i, per tant, de difícil interpretació.

D'entre tots aquests jaciments sobresurt el conegut com Camp de la Gruta, on els materials superficials recollits sorprenen per la seva abundància i qualitat. Aquest fet ha permès de definir la naturalesa del jaciment i la seva probable evolució històrica (Nolla & Casas, 1984, pp. 153-157; Nolla & Puertas, 1988, pp. 29-77).

SITUACIÓ I CONDICIONANTS

El Camp de la Gruta, situat entre el massís del Montgrí i la plana del Baix Ter, devia oferir en època romana un

entorn natural d'aspecte diferent a l'actual. Recents treballs geològics fets a la plana demostren que fa uns 2.000 anys la zona es trobava en un procés avançat d'ompliment al.luvial, els límits del qual són, ara per ara, difícils de precisar (Mas et al., 1989, p. 12). Aquest procés devia facilitar l'aparició de tot un seguit d'establiments agrícoles (*villae*) en els vessants del massís on el pendent esdevé més suau (el Camp de la Gruta només es troba a uns cinc metres per sobre el nivell del mar), i devia oferir una important extensió de terrenys ben regats i molt aptes per al conreu i per a la pastura.

El camí d'Empúries, que comunicava *Gerunda* amb *Emporiae* (Casas & Sanmartí, 1980, pp. 59-63; Nolla & Casas, 1984, pp. 63-64) passava a tocar la vil.la del Camp de la Gruta, cosa que facilitava la comercialització dels seus excedents i esdevenia, alhora, la ruta per on devien entrar aquells materials que, necessaris per al funcionament de la propietat, no devien ser produïts allà.

Aquest article neix de l'estudi d'una part del material d'aquest jaciment dipositat al Museu del Montgrí i del Baix Ter, concretament diversos exemplars de morters d'importació amb estampilla.

DESCRIPCIÓ DELS MATERIALS

1) 161-S-Mt. 15 (fig. 2, 1, fig. 3, 2).

Morter de llavi ample (4'5 cm) que a manera de gorgera s'inclina vers l'exterior. Motllura poc sortida a l'interior del vas, marcant el pas al cos. Paret corbada adoptant el cos una forma hemisfèrica. Diàmetre aproximat 43 cm.

Pasta molt grollera, força dura. L'argila, de color beix clar en superfície apareix més rosada a l'interior del tall. Desgreixant heterogeni molt abundant, de calibre irregular

(*) Carrer Ample, núm. 27, 2n, Palafrugell, 17200 Girona.

(**) Museu del Baix Ter. Torroella de Montgrí.

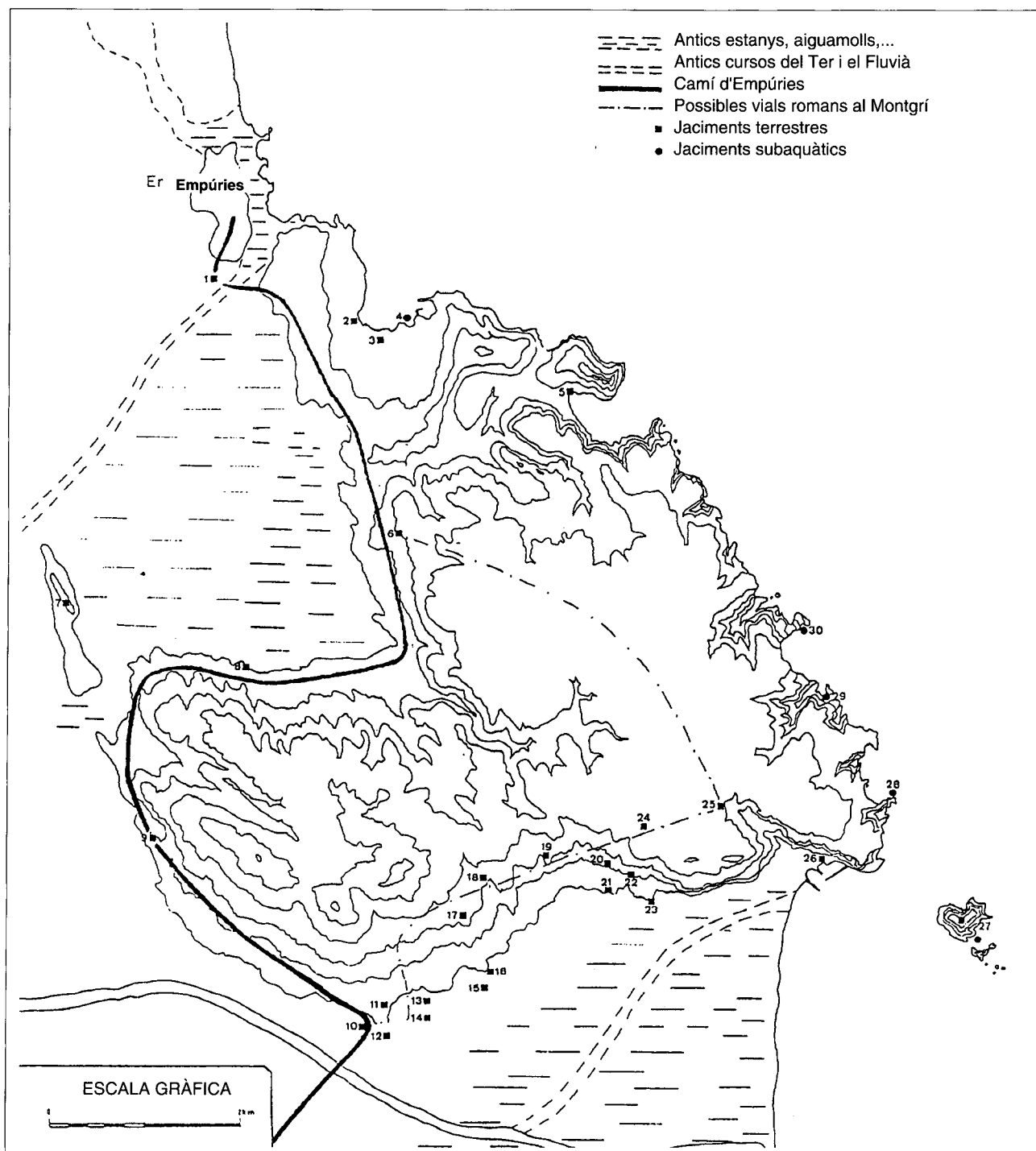

Fig. 1.- Localització general de les troballes. Els jaciments o estacions amb materials ibèrics i romans que s'assenyalen dins del terme de Torroella de Montgrí es coneixen únicament per prospeccions superficials: 1) Les Cort., 2) Riells, 3) Corral d'en Pi, 4) La Clota, 5) Cala Montgó, 6) El Palau, 7) Puig de la Quintana, 8) Sobrestany, 9) Mas Blanc, 10) Hortes d'en Ramí i d'en Solés, 11) Vinya Rohans, 12) Molí del Mig, 13) Puig d'en Nator, 14) Camp de la Gruta, 15) Torre Begura, 16) Paratge del Mas Cassà, 17) Torre dels Moscats, 18) Mas Julià, 19) Mas Pedrola, 20) Vinya d'en Xarlan, 21) Torre Gran, 22) Mas Soley, 23) Santa Maria del Mar, 24) Els Ruscos, 25) Torre Ponsa, 26) L'Estartit, 27) Meda Gran, 28) Punta Salines, 29) Illa Pedrosa, 30) La Foradada.

mitjà o gruixut, amb predomini de grans de putzolana ocre-vermella. S'hi distingeixen també grans negres d'origen probablement volcànic, cristalls blancs translúcids i mica daurada.

Estampilla situada sobre el llavi, perpendicular a aquest. Marca de difícil lectura, impresa molt lleugerament i desgastada per l'origen superficial de la seva descoberta. A més, el segell sembla massa gran respecte el llavi, restant mal imprès sobre la superfície corba. Inscripció en dues

línies superposades separades per un espai en blanc. No es distingeixen restes de cartel·la. Dimensions conservades: 5'4 per 3'6 cm.

Lectura: Amb alfabet monumental molt esborrat llegim a la primera línia les lletres **EX** i **T**, aquesta darrera probablement precedida d'una **A** i seguida d'una **I**. Entre **EX** i **A** hi ha potser un punt de separació de forma triangular. A la segona línia, més ben conservada, hi distingim les lletres **RTV**, seguides d'una molt probable **N**.

Lectura proposada: (S)EX. ATI(LIUS) / (FO)RTVN(ATUS)

2) 161-S-Mt. 10 (fig. 2, 2, fig. 3, 1).

Gran llavi (amplada 4'3 cm) inclinat vers l'exterior, assenyalat per una motllura prominent a l'interior. Diàmetre aproximat: 41 cm.

Pasta grollera, dura, força ben depurada, de color rosat clar a l'exterior, més pujat a l'interior del tall. Desgreixant heterogeni de calibre divers, mitjà o gruixut i compost per nòduls negres d'origen volcànic, fragments de putzolana

ocre-vermella i grans de mica negra i daurada.

Estampilla sobre el llavi, perpendicular a aquest. Inscripció sobre dues línies separades per una garlanda de fulles d'heura i dins una cartella rectangular. Dimensions conservades: 5'5 per 3'9 cm.

Lectura: amb alfabet monumental, hom pot llegir sobre la primera línia **HERME**. La primera lletra de la segona línia està lleugerament esborrada, tot i que es distingeix força bé com una **C**. Separades per un punt de forma triangular i invertit, llegim les lletres **CALP**, aquesta darrera seguida d'una probable **F**.

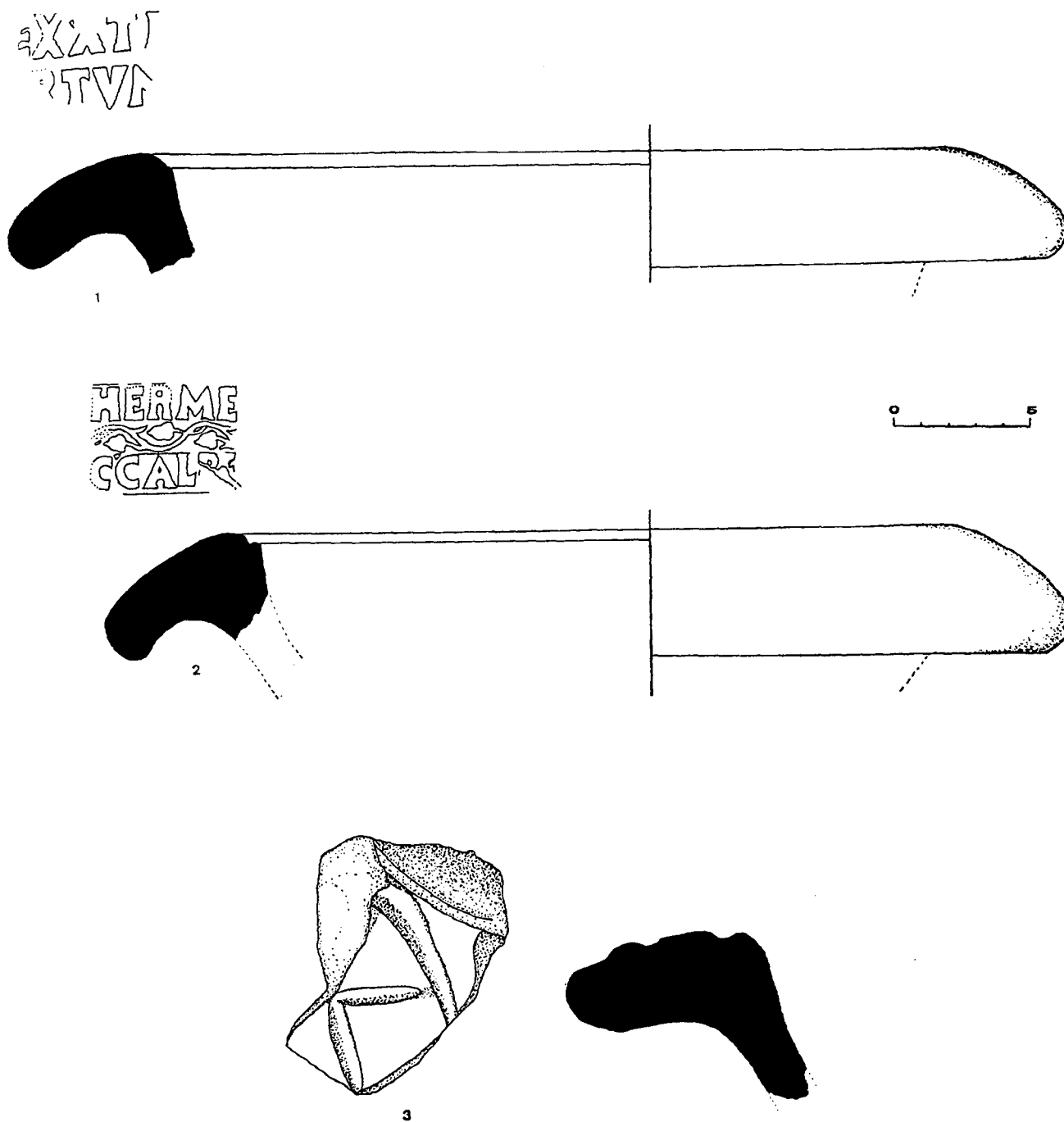

Fig. 2.- Camp de la Gruta. 1-2) Morters itàlics amb estampilla. 3) Morter itàlic amb marca anepigràfica.

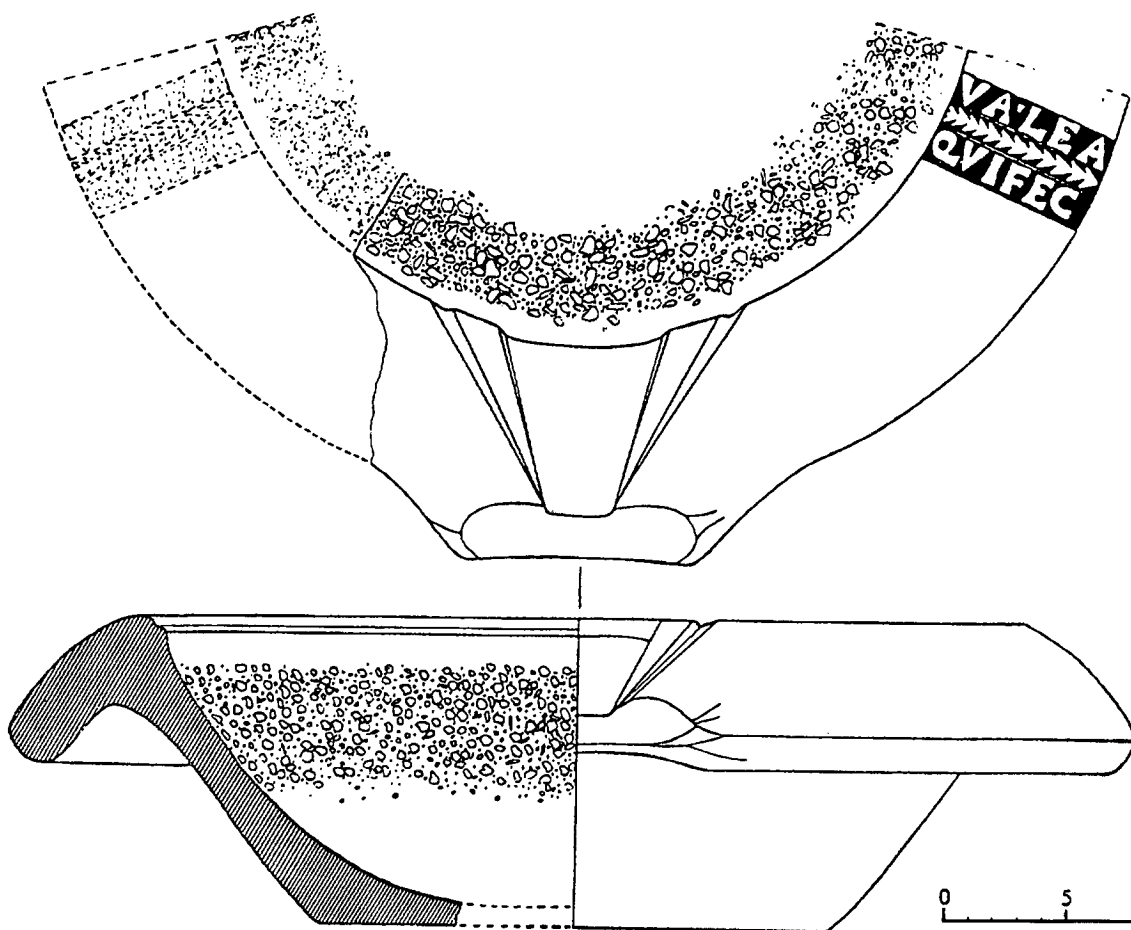
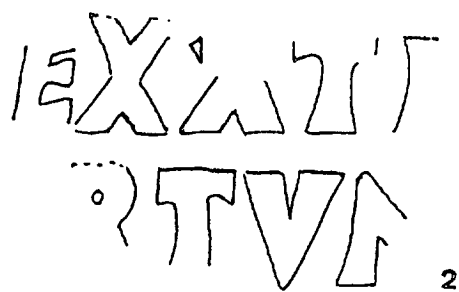

Fig. 3.- Camp de la Gruta. 1-2) Estampilles. 3) Prototip de morter itàlic del tipus 2 (segons Santrot).

Lectura proposada: **HERME(S)/C. CALP(ETA-NUS)**
F(AVOR)

3) 161-S-Mt. 16 (fig. 2, 3)

Gran llavi (amplada 4'5 cm) inclinat vers l'exterior, tot i ser més horitzontal que en les peces anteriors a causa de la seva proximitat amb el bec vessador. La corba en la paret interna del llavi és gairebé inexistent. Es conserva part del vessador (costat esquerre) delimitat per una motllura obliqua.

Pasta força dura i relativament compacta, color taronja-castany a la superfície i gris cendrós a l'interior del tall. Desgredant heterogeni i molt abundant de calibre irregular, però sovint gruixut, predominant els nòduls negres d'origen volcànic, amb grans de quars blanc i mica negra i daurada. Fractura irregular, rugosa, erosionada en alguns llocs.

Marca anepigràfica situada sobre el llavi, just on comença el bec. Malgrat que està fragmentada, probablement es tracta d'una X.

CRITERIS TIPOLÒGICS

Els fragments que aquí s'estudien s'han d'assimilar tots a un mateix tipus, el núm. 2 del derelicte Dramont D (Joncheray, 1972, pp. 22-23), caracteritzat morfològicament per tenir un ample llavi que s'inclina vers l'exterior, una motllura més o menys marcada a l'interior del vas assenyalant el pas al cos, un bec vessador de forma trapezoidal (més o menys horitzontal i sempre senyalat a banda i banda per dues incisions obliques), cos de forma hemisfèrica i base sempre plana (fig. 3, 3)

Objectes sempre de talla i pes important, l'altura total sol ser tres o quatre vegades més petita que el diàmetre del vas.

La pasta és sempre grollera, de colors variats des del beix-groguenc al gris, i sempre amb desgredant molt abundant de calibre i composició diversos. La paret interna i fons sovint són reforçats amb una raspa de grossos grans de quars i nòduls d'òxids metàl·lics, profundament incrustats dins la pasta, per millorar-ne el seu efecte abrasiu.

Aquests morters del tipus 2 porten sovint una estampilla, sempre situada sobre el llavi, perpendicular a aquest i a un costat del bec vessador o a tots dos. Els morters itàlics més antics (anteriors al 70 d.C.) porten a vegades una sola estampilla adjacent al bec vessador. Després d'aquesta data, generalment en porten dues, situades a banda i banda del vessador perpendicular a l'eix del llavi (Santrot & Santrot, 1979, p. 36). Les inscripcions s'insereixen dins d'un gran marc rectangular, del tipus corrent sobre teula i dòlia i, com aquells, es constitueixen normalment per dues línies de lletres superposades, a vegades separades per un llistell o per una banda decorativa inspirada de la garlanda de fulles de llorer, fent referència al propietari de la terrisseria, a l'administrador (sovint un llibert) i al nom de l'artesà (normalment un esclau) (Hartley, 1973, p. 50).

L'origen itàlic d'aquest tipus de morters sembla prou evident si constatem la coincidència de noms amb aquells que normalment es troben sobre els morters, teules i rajols de Roma i d'Itàlia, de clara fabricació local o regional i on, tanmateix, les inscripcions són sovint datades. Exàmens petrogràfics realitzats sobre morters amb marca de terrisser itàlica, trobats arreu de l'Imperi, confirmen aquest origen itàlic, i suggereixen la Campània com a punt d'origen més probable per a aquests morters. Els tallers més importants

sembla que estaven concentrats en la meitat oest d'Itàlia, prop de les ciutats més importants, principalment Roma i produïen àmfores, dòlia, teules, rajols i morters (Hartley, 1973, p. 50).

ESTUDI DE LES ESTAMPILLES

El paper de les estampilles sobre morter com a marca de referència pel terrisser o l'exportador (Joncheray, 1973, p. 18) farà que el seu estudi tingui un interès excepcional a l'hora de poder determinar els tallers de producció i la seva àrea de difusió, més si tenim en compte la importància que sovint tenien els propietaris d'aquestes grans terrisseries (*figlinae*). Hartley opina, en aquest sentit, que la majoria de *figlinae* es devien trobar en mans de senadors (Hartley, 1973, pp. 49-50). L'exemple dels *Domitii*, una de les principals famílies dedicades a aquestes activitats, és especialment aclaridor:

Cn. Domitius Afer, cònsol *suffectus* l'any 39; els seus dos fills adoptius *Cn. Domitius Lucanus* i *Cn. Domitius Tullus*, tots dos cònsols i procònsols d'Àfrica; *Domitia Cn(ei) f(ilia) Lucilla (Domitia Lucilla Maior)* filla de *Lucanus* i hereva dels béns de tots dos germans; la seva filla i hereva *Domitia P(ubli) f(ilia) Lucilla (Domitia Lucilla Minor)*, dona de *M. Annius Verus* (el pare del qual fou tres vegades cònsol, i ell mateix un dels principals propietaris de *figlinae*) i mare de l'emperador Marc Aureli que a la seva mort (entre el 155 i 161) tot el seu patrimoni passà a mans d'aquest (Solier, 1981, p. 94).

Els noms de tots ells els trobem sovint en estampilles sobre teules i rajols.

La pràctica d'estampillar els morters sembla que es va iniciar vers el 40 d.C. i, malgrat que la forma general dels morters del tipus 2 es mantingui, és probable que es deixessin d'estampillar després del 150-160 d.C. (Hartley, 1973, pp. 55-57).

Les estampilles del Camp de la Gruta

1) Estampilla **HERME(S) / C. CALP(ETANUS)**
F(AVOR) (fig. 3, 1).

El *nomen Calpetanus* ens remet a una coneguda família de productors d'*opus doliare*, els *Calpetani*. Documentats ja des de temps de Tiberi i Calígula, la seva activitat es devia desenvolupar, almenys, fins en temps de Septimi Sever, 160-170 anys després (Bloch, 1967, p. 96).

El més antic dels *Calpetani* coneguts és *C. Calpetanus Auctus*, la marca del qual apareix ja a la Nau de Nemi (Gatti, 1950, p. 340). En aquest moment, els *Calpetani* devien treballar dins les *figlinae Marcianae*, juntament amb dues famílies més, els *Statii Marcii* i els *Satrinii*, com a caps de taller de *figlina* (Bloch, 1947, p. 335).

Entre els regnats de Tiberi i Trajà, aquesta mena de consorci de famílies dedicades a la producció d'*opus doliare* sembla desaparèixer en favor dels *Calpetani*. Així, en època de Trajà, *C. Calpetanus Favor* apareix com a l'únic cap d'*officina* de les *figlinae Marcianae*, propietat aleshores de l'emperador:

CIL XV, 1, 313: **IMP. CAE. TRO. AUG**
EX. FIGLI. MARC. DOLI
C. CAL. FAVORIS

C. Calpetanus Favor devia tenir uns quants esclaus especialitzats: *Crescens*, *Facundus*, *Hermes*, *Mnester*, *Venustus* (Bloch, 1947, p. 335).

En un moment imprecís, durant la construcció de les termes de Trajà (104-109 d.C.), *Hermes* serà manumès.

CIL XV, 1, 904 f 23: **HERMETIS**
C. CAL. FAVORIS

CIL XV, 1, 321 a 1: **C. CALPETANI**
HERMETIS

C. Calpetanus Favor va seguir essent cap d' *officina* i es va retirar en un moment imprecís, ja en temps d'Adrià però abans del 123 d.C. (Bloch, 1947, p. 335, nota 286), el va substituir *C. Calpetanus Hermes*. Les *figlinae Marcianae* continuaven pertanyent a l'emperador:

CIL XV, 1, 319: **C CALPETANI HERMET. D EX. FIG.**
CAE. N
PAETINO ET APRONIAN COS

Trobada a: Sta. Maria Antiqua, Roma.
Vil.la d'Adrià, Tívoli.
Mausoleu d'Adrià, Roma.

CIL XV, 1, 320: **C CALPETANI HERMETIS**
OPUS DOLIARE. EX. FIG
CAESARIS. N

Trobada a: Casa del mosaic «della Caccia», Òstia.

Datació de l'estampilla: Recordant la lectura proposada, *Hermes* figura davant de *C. Calpetanus Favor*, fet que indica la seva condició servil. Per tant, el *terminus ante quem* de la peça s'ha de situar entre el 104-109 d.C., moment de la construcció de les termes de Trajà en què *Hermes* esdevé llibert.

2) Estampilla (S)EX. ATI(LIUS) / (FO)RTVN
(ATUS) (Fig. 3, 2)

A diferència dels ben coneguts *Calpetani*, són poques les notícies d'aquest terrisser. En època de Trajà el trobem com a un dels productors de rajols en la construcció de les termes de l'emperador:

CIL XV, 1, 868 i 869: **SEX ATILI FORTUNATI**
D O P D

La seva estampilla apareix també en un morter trobat a la Via Portuense a Roma:

BLOCH, 1967, 469: **SEX. ATILIUS**
FORTUNATUS

3) Marca anepigràfica, probablement una X.
(Fig. 2, 3).

L'estat fragmentari de la peça impedeix saber si formava part d'una composició més complexa.

A partir de la informació proporcionada per la troballa d'un bon nombre de morters amb marques similars a Avenches (Guisan, 1974, pp. 27-57), sembla deduir-se que

la funció d'aquestes (igual que les estampilles) estava en relació amb la definició de produccions concretes de diferents artesans. Aquest paper esdevindria fonamental a l'hora de la comercialització d'aquestes peces.

DIFUSIÓ

Malgrat haver passat una bona colla d'anys des de la seva publicació, el treball elaborat per la Dra. Hartley (Hartley, 1973) resta encara com l'únic intent (ella l'anomena estudi preliminar) d'elaborar una hipòtesi de conjunt sobre les rutes comercials seguides pels morters itàlics en la seva difusió a la part nord-occidental de l'Imperi. La considerable difusió d'aquests atuells, principalment del tipus 2, des d'Itàlia a França, Holanda, Alemanya i Gran Bretanya, i també, la seva distribució espacial li suggereix una ruta comercial de sud a nord: partint dels centres productors del sud i centre d'Itàlia, el gruix principal de morters a exportar arribaven al port de Marsella. Aquells que no eren venuts devien remuntar el Roine, uns quants devien ésser venuts en ruta i, la resta, devia continuar per via terrestre fins al Rin. D'aquí alguns devien ser novament carregats en vaixells per ser altrament difosos al llarg d'aquest riu, per arribar alguns, fins i tot, a Gran Bretanya (Hartley, 1973, p. 57).

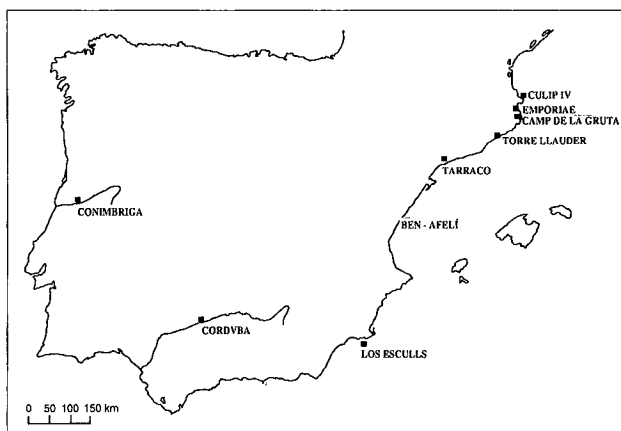
Pel que fa a la península Ibèrica, Hartley únicament recull la troballa d'un únic exemplar (a Tarragona), fet que el portarà a no considerar quines podrien haver estat les rutes comercials que devien abastar de morters els mercats hispànics.

Durant aquests darrers anys, han anat publicant-se noves troballes de morters itàlics a la península Ibèrica, escassos però, en comparació amb els coneguts a la resta de la Mediterrània. La relació que presentem no pretén ser de cap manera exhaustiva, ressenyem només aquells jaciments hispànics on hi ha constància gràfica de la troballa de morters itàlics del tipus 2. Aquesta forma la documentem a Conimbriga (Alarçao, 1976, pp. 75-76, fig. XVIII, 48 a 50); Còrdova (Garcia y Bellido, 1963, p. 200, fig. 18); Los Esculls (Cartagena) (Mas Garcia, 1977, p. 279, fig. 2); Ben-Afelí (Almazora, Castelló) (Fernández Izquierdo, 1980, pp. 179-181, fig. 12, 1; Ramos et al., 1985, pp. 149-158, fig. 12 a 15, lám. I i II); Tarragona (Garcia y Bellido, 1963, pp. 199-200, fig. 15, 1 i fig. 16); Torre Llauder (Mataró) (Ribas Bertran, 1972, p. 150-151, fig. 32 i 33); Camp de la Gruta (Torroella de Montgrí); Empúries (Almagro, 1952, p. 229, núm. 256 i 257; Aquilué et al., 1984, fig. 87, 16); i a Culip IV (Cap de Creus) (Nieto & Pujol, 1989, pp. 218-219, fig. 155).

L'ampliació vers el sud d'aquell comerç resseguit per Hartley sembla prou clar, si tenim en compte que la distribució espacial d'aquests jaciments assenyala una difusió molt àmplia pel territori peninsular (fig. 4).

El comerç per via marítima d'aquests objectes és evident: tres dels jaciments són de relictos, Culip IV, Ben-Afelí i Los Esculls. El nombre de morters transportats per aquests vaixells sembla minoritari dins el volum total de la càrrega i, en cap cas, els trobem com a carregament únic de la nau.

La resta de jaciments se situen a la costa o ben a prop d'ella, alguns amb port de mar, *Emporiae* i *Tarraco*, d'altres amb ports fluvials, *Corduba* i *Conimbriga*. Les dues vil.las amb morters itàlics, Torre Llauder i el mateix Camp de la Gruta tenen estreta relació econòmica amb d'altres ciutats portuàries, *Iluro* i *Emporiae* respectivament.

El nombre reduït de jaciments, tot i haver-se ampliat substancialment a aquell descrit per Hartley, no permet encara poder fer suposicions sobre la ruta o rutes principals que devia seguir aquest comerç. Sens dubte, la publicació d'aquells morters inèdits en els museus espanyols i portuguesos ajudava a augmentar en molt aquest nombre i, conseqüentment, enriquiria les evidències per intentar resseguir aquest comerç.

Fig. 4.- Localització de les troballes de morters itàlics del tipus 2 a la península Ibèrica.

BIBLIOGRAFIA

- ALARÇAO J. (1976) *Fouilles de Conimbriga, VI. Ceràmiques diverses et verres*, Paris.
- ALMAGRO M. (1952) *Las Inscripciones Ampuritanas Griegas, Ibéricas y Latinas*, Monografías Ampuritanas, II, Barcelona.
- AQUILUÉ J., MAR R., NOLLA J.M., RUIZ DE ARBULO J. & SANMARTÍ E. (1984) *El Fòrum romà d'Empúries. (Excavacions de l'any 1982). Una aproximació arqueològica al procés històric de la Romanització al nord-est de la Península Ibèrica*, Monografies Emporitanes, VI, Barcelona.
- BADIA J. (1977) *L'Arquitectura medieval de l'Empordà. I. El Baix Empordà*, Girona.
- BLASI P. (1928) Torroella romana, *Llibre de la festa major de Torroella de Montgrí de 1928*, sense paginació.
- BLOCH H. (1947) *I bolli laterizi e la storia edilizia romana*, Roma.
- BLOCH H. (1967) *The roman brick-stamps not published in volume XV, I of the Corpus Inscriptionum Latinarum*, Roma.
- CASAS J. & SANMARTÍ E. (1980) El Camí d'Empúries. Aproximació a la xarxa viària del Baix Empordà, *Informació Arqueològica*, 33-34, Barcelona, pp. 59-63.
- DRESSEL H. (1891) *CIL XV, 1*
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO A. (1980) Estudio de los restos arqueológicos submarinos en las costas de Castellón, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 7, Castelló de la Plana, pp. 179-181.
- GARCÍA Y BELLIDO A. (1963) Parerga de Arqueología y Epigrafía Hispano-Romana, *Archivo Español de Arqueología*, XXXVI, Madrid, pp. 197-200.
- GATTI G. (1950) I bolli laterizi delle Navi. *Le Navi di Nemi*, G. Ucelli (ed.), Roma.
- GUISAN M. (1974) Les mortiers estampillés d'Avenches (Suisse), *Bulletin de l'Association Pro Aventico*, 22, pp. 27-57.
- HARTLEY K.F. (1973) La diffusion des mortiers, tuiles et autres produits en provenance des fabriques italiennes, *Cahiers d'Archéologie Subaquatique*, II, Antibes, pp. 49-60.
- JONCHERAY J.-P. (1972) Contribution à l'étude de l'Epave Dramont D, dite «des pelvis», *Cahiers d'Archéologie Subaquatique*, I, Antibes, pp. 11-34.
- JONCHERAY J.-P. (1973) Contribution à l'étude de l'Epave Dramont D, dite «des pelvis», *Cahiers d'Archéologie Subaquatique*, II, Antibes, pp. 9-48.
- MAS GARCÍA J. (1977) La arqueología submarina en 1973. Jornadas de estudios sobre su orientación futura. Excavaciones en la costa de Cartagena 1973, *Noticiario Arqueológico Hispánico*, 5, Madrid, pp. 277-283.
- MAS J., PALLÍ L. & BACH J. (1989) Geologia de la Plana del Baix Empordà, *Publicacions de l'Institut d'Estudis del Baix Empordà*, 8, Sant Feliu de Guíxols, pp. 5-43.
- NIETO J. & PUJOL M. (1989) Objectes del vaixell i de la tripulació, dins *Excavacions arqueològiques subaquàtiques a Cala Culip I*, Sèrie Monogràfica, 9, Centre d'Investigacions Arqueològiques, Girona.
- NOLLA J.M. & CASAS J. (1984) *Carta arqueològica de les comarques de Girona. El poblament d'època romana al nord-est de Catalunya*, Girona.
- NOLLA J.M. & PUERTAS C. (1988) Ceràmiques africanes i material d'importació baix-imperial del jaciment del Camp de la Gruta (Torroella de Montgrí, Baix Empordà), *Publicacions de l'Institut d'Estudis del Baix Empordà*, 7, Sant Feliu de Guíxols, pp. 29-77.
- PONS E., TOLEDO A. & COLOMER A. (1985) La Fonollera, 10 anys d'investigació arqueològica, *Papers del Montgrí*, 4, Torroella de Montgrí.
- RAMOS J., WAGNER J. & FERNÁNDEZ A. (1984) El yacimiento arqueológico submarino de Ben-Afelí. Estudio de los materiales (Alzamora, Castellón), *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 10, Castelló de la Plana, pp. 149-158.
- RIBAS BERTRAN M. (1972) La villa romana de Torre Llauder (Mataró), *Noticiario Arqueológico Hispánico*, 1, Madrid, pp. 150-151 i 159-160.
- SANTROT M.-H. & J. (1979) *Céramiques Communes Gallo-Romaines d'Aquitaine*, C.N.R.S., Paris.
- SOLIER Y. (1981) Les Épaves de Gruisan, *Archaeonautica*, 3, Marsella, pp. 88-94.
- VERT J. & PUIG X. (1976) *Exposició arqueològica de les troballes del Montgrí*, Torroella de Montgrí.